

Живојин Андрејић*

Центар за митолошке студије Србије, Рача

Висока теолошка и идејна осмишљеност оријентације, архитектуре и живописа Св. Тројице у Ресави

Abstract: Полазећи од устројства и симболике хришћанског храма врши се истраживање „правила“ оријентације према истоку у византијском културном простору и уочавају одређена већа или мања одступања. Посебно се врши истраживање локација тема и устројство сликарских програма Манасије у зависности од њене специфичне оријентације и у складу са тим, уз идентификацију спровођења истоветних начела у Студеници и Жичи, открива висока теолошка и идејна осмишљеност у нераскидивој вези са лаичко-државном историјом српских владара.

Key words: Манасија, Св. Тројица, деспот Стефан, храм, оријентација, светлост, живопис, календар, историјске поруке, Студеница, Жича.

Сунце и његова сенка је за средњовековног човека временска одредница, а основну меру дана представљао је звук црквеног звона које је означавало почетак и крај литургије. Привидно кретање Сунца преко небеског свода има за последицу две временске јединице: дан и ноћ, дан и година — четири годишња доба. Из тих разлога је привидно кретање Сунца добило примат у стварању календара. Привидна годишња путања сунца, еклиптика, сече небески екватор под углом $23^{\circ} 27'$. За време равнодневица, у подне, сунчеви зраци падају на раван хоризонта Крита (35°N) под углом $h = 55^{\circ}$, а на раван хоризонта тачака на екватору под правим углом. За време летњег солстиција, када се привидна дневна путања сунца поклапа са северним небеским повратником, сунчеви зраци падају на хоризонт Крита под максималним углом $h = 78^{\circ} 27'$, а за време зимског солстицијума, када се привидна дневна путања сунца поклапа са јужним небеским повратником, под минималним углом $h = 31^{\circ} 33'$. За време солстицијума, на пример, на географској ширини Цариграда и Барија (приближно, 41°N) сунчеви зраци падају под углом $h = 72^{\circ} 27'$, а на географској ширини Студенице, Жиче, Велуће и Манасије ($43^{\circ} \text{N} - 44^{\circ} \text{N}$), под углом $69^{\circ} 27' \leq h \leq 70^{\circ} 27'$. Сунце се у једном месту не рађа увек у исто време јер нема исти угао према земљи, али увек стоји у зениту у исти мах. Соларна — Сунчева или тропска година се одређује према привидном кретању Сунца

* mitcentar@open.telekom.rs

око Земље и то је време за које сунце привидно прође два пута кроз тачку пролећне равнодневице. Та тачка је фиксирана на источном хоризонту изласком Сунца у време ведрога јутра када је равнодневица.

Тако је временом формиран систем свакодневног богослужења „дневног круга“ која почињу увече са вечерњом службом, а хришћански храм није само симболично место обитавања Божијег већ и место богослужења и сабрања заједнице. Храм представља симбол обновљеног света и преображеног у Христу а његов живопис чини опипљивим Христово присуство, Његово искупитељско дело, јединство и заједницу неба и земље.¹ „Божић није само празник него и 'празнично време' када расте светлост, *crescit lux*. Божић и Богојављање су сунчане пројаве Христа, 'Светлости народима' и 'Излазећег сунца'... Литургија се тако показује као света тајна вечности која време интегрише у Реч — Хронократор, Господар времена.“²

Ма где да се налази хришћански храм није окренут према Јерусалиму, како се то мисли, већ према Истоку. Читав хришћански свет је усмерен према Богу и Сунцу: „Певајте Богу који је усео на Небо небеско на Истоку“ (Пс 68, 33). Улазна врата су окренута према Западу, а олтар према Истоку. Уласком у храм верник иде у сусрет светлости на путу спасења „који води ка граду светих и земљи живих“ где сија незалазно Сунце.³ Оријентација⁴ хришћанског храма је била условљена положајем који је читава хришћанска заједница одувек заузимали приликом молитве гледајући у правцу изласка сунца које је симбол духовног Сунца — Исуса Христа и Његовог Другог доласка. У овом положају и молитвеном ставу се сахрањују и мртви који ће очекивати повратак Господа и васкрсење из мртвих. Насупрот, свештенство је окренуто према западу, односно народу. Међутим, касније су и они заузели исти положај као и народ и служе окренути лицем према Истоку и Сунцу.⁵

Уврежено је мишљење, како у историји архитектуре и уметности, тако и у теолошким и црквеним круговима, да је оријентација хришћанских храмова одувек устаљена. Још је Витрувије налагао да се прочеље храмова окреће према истоку јер се тамо поново рађа сунце, давалац живота.⁶ То је прихваћено и у хришћанству јер је Христос метафорични давалац новог живота „Исток с висине, Младо сунце с висине“ (Лк 1, 78).

Најстарије римске цркве, Св. Јован Латерански и Св. Петар, окренуте су према истоку а све остале старе римске цркве фундиране су у разним смеровима према урбаном устројству без вођења пажње о сакралној оријентацији.

¹ Badurina, Andjelko, Ivančević, Radovan, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1990, 23.

² Evdokimov, Pavel, *Pravoslavje*, Beograd, 2009, 221–222.

³ Евдокимов, Павле, *Уметност иконе*, Београд, 2009, 108–109.

⁴ Оријентација, према латинском *origens* (sol) „излазеће сунце, исток“, јесте пракса да се моли лицем окренути према истоку. Уп. Badurina, Andjelko, Ivančević, Radovan, *н. г.*, 442.

⁵ Evdokimov, Павел, *Pravoslavje*, Beograd, 2009, 26–27; Фундулис, Јоанис, *Литургија*, I, Краљево, 2004, 26–27.

⁶ Витрувије, Полион Марко, *О архитектури*, Београд, 2009, 131.

Оријентација цркава и верника у молитви на Западу.⁷ Тако, „западно хришћанство дозвољава свом храму да над наслеђеном, давно усвојеном хоризонталном основом мења вертикални план, тако снажно и коренито, стварајући и стил епохе, који је дао одређени архитектонски тип, конструктивно и скульпторално сасвим нов и различит од претходног“.⁸ Потпуно супротан случај је у Источно-православној цркви која следи архетип, а промене архитектонског склопа остају у домену варијантних решења.⁹ Преовладава мишљење да је архетипско усмерење средњовековних српских цркава, идеално у правцу Запад–Исток, преузето из Византије. Али, оријентација храмова у правцу Исток–Запад у Византији се усталила у XII веку.¹⁰ Међутим, не може се нигде пронаћи да је хришћанско-православна црква постављена правилно само ако је идеално оријентисана правцем Запад–Исток. Није изричито речено да уздужна оса цркава мора бити оријентисана тачно правцем Запад–Исток већ да треба бити постављена према Истоку или према изласку сунца.¹¹

Остало је потпуно не примећено и да већи број српских средњовековних цркава није оријентисан у правцу Исток–Запад, а да усмерење једног знатног броја приметно одступа од „правила“. Ове цркве су усмерене мање или више у правцу исток–североисток — запад–југозапад: Св. Никола (17°) и Св. Јован Претеча (30°) у Студеници, Милешева (7°), Спасова црква у Жичи

⁷ Badurina, Andjelko, Ivančević, Radovan, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1990, 442.

⁸ Мојсиловић, Светлана, „Просторна структура манастира средњовековне Србије“, *Саопштења*, XIII (1981), 9.

⁹ Велика или мала одступања могу се приметити на простору Византије у периоду до XIII века. У правцу Запад–северозапад — Исток–југоисток оријентисане су цркве: Св. Апостоли у цариградској царској палати за 33°; Св. Јована Студита у Цариграду (V век) за 16°; Јустинијанова црква Св. Софије у Цариграду (537. године) за 37°; Св. Ирине у Цариграду (532) за око 40°; Св. Теодосија у Цариграду (1104–1108) за 46°; Богородица у Халкопратији за око 48°; Христа Спаса у Хори (Кахрије џамија) за око 57°; Мирелеон у Цариграду (X век) за 8°. Цркве у цариградској палати: Св. Апостоли, Господња, Св. Стефан, Св. теодор, Св. Василије, Богородица на Фару, Св. Димитрије, Св. Илија и Нова црква као по правилу су оријентисане у правцу Запад–северозапад — Исток–југоисток са отклоном од 33°.

У правцу Запад–југозапад — Исток–североисток оријентисане су цркве: Богородица Перивлепта за око 28°; Константина Липса за око 55°; Св. Апостоли у Цариграду за 5°; Св. Сергија и Вакха за око 54°; Св. Стефан око 54°; Христа Пантеопте у Цариграду (1081–1087) за 20°; Св. Теодора у Цариграду за 20°; Св. Симеона Стилита Млађег у Антиохији (VI век) за 10°; црква Христа Пантократора у Цариграду (1118–1124) за 63°; црква у тврђави Арте за 53°; црква у Патлени код Преслава (XI–XII век) за 38° (Yerasimos, Stephane, *Constantinople*, Richmond, 2007, 42, 45, 88, 90–91, 93; Кораћ, Војислав, Шупут, Марица, *Архитектура византијској светињи*, Београд, 2005, 20, 24, 143, 160; Бошковић, Ђурђе, *Архитектура средњеј века*, Београд, 1976, 80, 126; Дагрон, Жилбер, *Цар и њрвосветињеник*, Београд, 2001, 380–381; Шене, К. Ж., Флизен, Б., *Византија*, Београд, 2010, 30).

¹⁰ Поповић, Светлана, *Крсти и крује*, Београд, 1994, 71. са позивањем на: Cabrol, F., Leclercq, H., *Dictionnaire d'Archeologie et de Liturgie*, 12/2, Paris, 1936, 2665; Brehier, L., *La Civilisation byzantine*, Paris, 1950 и 1970, 207; Wilkinson, J., *Orientation, Jewish and Christian*, PEG 116, 1984, 16–30.

¹¹ Мирковић, Лазар, *Православна лиџуриџика или наука о дојослужењу њрвославне ијсточне цркве*, I, Београд, 1966.

(41°)¹², Св. Теодора у Жичи (31°), Богородичина црква у Градцу (17°), Дечани (5°), Богородичина црква у Наупари (22°), Богородичина црква у Велући (43°)¹³, Милентија (6°), црква Св. Петра и Павла — Нова Павлица (17°), Св. Тројица у Ресави (33°), Намасија у Забреги (17°), Кастаљан на Космају (17°), Бешка на Скадарском језеру (40°), Богородица Пречиста Крајинска (18°) и Убожац (111°/14). Приметно је да се према величини отклона у правцу ЗЈЗ–ИЈИ, од идеалне оријентације Запад–Исток, истичу две групе. Прва група била би са отклоном од око и 17°: Св. Никола у Студеници, Св. Никола у Дабру, Градац, Милентија, Нова Павлица, Намасија, Кастаљан и Богородица Крајинска. Другу групу чине цркве са дупло већим отклоном од 33–43°: Жича, Велуће, Ресава и Бешка.

Постоје цркве које су оријентисане и у правцу запад–северозапад — исток–југоисток: Св. Богородица — Хиландар (5°)¹⁵, Св. Никола у Дабру (12°), Св. Стефан у Бањској (6°), Св. Никола крај Св. Арханђела код Призрена (20°), Богородичина црква у Дренчи (33°) и Раваница (4°).¹⁶

Велике манастирске цркве српских владара су изграђени на добро осунчаним високим, природним или вештачким заравнима планинских падина или брдовитих предела (Ђурђеви ступови у Расу, Студеница, Градац, Сопоћани, Бањска, Бања код Придоја), на доминантно отвореном простору (Св. Никола у Куршумлији, Жича, Милешева, Ариље), на платоу изнад реке (Дечани) или у затвореним просторима речних котлина са краћим периодом осунчаности (Манасија, Раваница, Љубостиња, Наупара, Каленић). А пре свега, мајтори грађевинари су знали да врло прецизно одреде стране света уз помоћ гномона и „индијског круга“.¹⁷ Имајући све ово у виду не може се тврдити да су одступања у оријентацији извршена због утицаја терена или скучености локације. За мања одступања, од 2–7°, разлог може бити у грешкама при коришћењу гномона од стране градитеља.

¹² Предубеђење у вези са оријентацијом Спасове цркве у Жичи довело је до тога да је сунчани сат, постављен на конаку који је у оси са црквом, потпуно нетачан што је давно примећено.

¹³ Подразумевајући да је оријентација Богородичине цркве манастира Велуће у правцу Исток–Запад и ми смо тако презентирали њен ситуациони план (Андрејић, Живојин, *Манасијир Велуће*, Рача, 2002, 22). Међутим, снимак основе и уздужног пресека који је сачинио М. Рувидић, а који је користио М. Васић, говори нешто сасвим друго (Васић, Милоје, *Жича и Лазарица*, Београд, 1928, 144). Геодетске основе и наша мерења су потврдила да је црква оријентисана у правцу ЗЈЗ–ИЈИ са отклоном од осе карда (И–З) за 43°.

¹⁴ Уколико је тачан ситуациони план, податак за Убожац добијен је мерењем на основу њега. Види у: Поповић, Светлана, *Крст у крују*, Београд, 1994, 311.

¹⁵ Милеуснић, Слободан, *Хиландар*, Београд, 2008, 10–11. Нетачна оријентација Хиландара је пласирана у: Богдановић, Димитрије, Ђурић, Војислав Ј., Медаковић, Дејан, *Хиландар*, Београд – Света Гора, 1997, 68.

¹⁶ Поповић, Светлана, *Крст у крују*, Београд, 1994, 63, 78–79, 206, 211, 213,

¹⁷ Тадић, Милутин, Бабић, Саша, „Оријентација Богородичине цркве манастира Студенице“, у: *Зборник радова насљавника и сарадника Географској факултету*, LVIII, Београд, 2010, 2–4.

Приметно је потпуно одсуство овог сазнања код великог броја аутора иако је давно упозорено на чињеницу да многе српске цркве нису идеално оријентисане.¹⁸ Постоје и маркантни примери коришћења ситуационих планова са потпуно нетачном оријентацијом.¹⁹ Када су у питању радови и дела са тачном оријентацијом ситуационих планова изостају било каква објашњења или тумачења при чему се види да се у неким радовима дају локације објеката према странама света нетачно што говори да се мисли да је оријентација ових цркава у оси Запад–Исток.²⁰

За цркве на српско-православном простору са оријентацијом Исток–југоисток — Запад–северозапад сматра се да су католичког обреда.²¹ Такав случај је са малом црквом Св. Николе у Градцу²², која одступа од осе И–З за 54° у правцу ИЈИ–ЗСЗ.²³ Правоугаона олтарска апсида Св. Николе се доводи у везу са приморским црквама цистерцитског порекла.²⁴ Оваква оријентација

¹⁸ Ненадовић, Слободан М., „Студенички проблеми (испитивања и рестаураторско-конзерваторски радови у периоду 1952. до 1956. године)“, *Саопштења* III (1957), 9–12, 87.

¹⁹ Мојсиловић, Светлана, „Просторна структура манастира средњовековне Србије“, *Саопштења* XIII (1981), 31 (Градац), 36 (Ресава); Поповић, Светлана, *Крст у крују*, Београд, 1994, 61 (Градац), 163 (Жича); Ристић, Владимир, *Моравска архиепископија*, Крушевац, 1996, 235–246 (Велуће, Нова Павлица, Манасија, Каленић, Липовац, Мислоћин, Милентија, Митрополија, Митрополија – Смедерево, Наупара, Сисојевац).

²⁰ О коришћењу планова са тачном оријентацијом Жиче, Милешеве, Бањске, Градца, Ресаве и Пречисте Крајинске, при чему је изостало тумачење, у: Поповић, Светлана, *Крст у крују*, Београд, 1994, 164–165 (Милешева), 78 и 189 (Бањска), 174 (Градац), 231 (Ресава), 228 (Пречиста Крајинска); Чанак — Медић, Милка, Кандић, Оливера, *Архиепископија прве половине XIII века*, I, Београд, 1995, 14 (план Жиче), 15 (опис оријентације), 118 (план Милешеве); Тодић, Бранислав, *Манастир Ресава*, Београд, 1995, 29 (Ресава); Чанак — Медић, Милка, Тодић, Бранислав, *Манастир Жича*, Београд, 2007, 12 (Жича); Симић, Гордана, Тодоровић, Драгољуб, Брмдолић, Марин, Зарић, Радојка, *Манастир Ресава*, Београд, 2007, 4 (Ресава).

²¹ Кандић, Оливера, *Манастир Градац*, Београд, 1989, 169; Јовановић, Зоран М., „О првобитној капели у манастиру Градац и краљици Јелени Анжујској“, *Историја и књижевност Срба Косова и Метохије*, К. Митровица, 2007, 122.

²² За Богородичину цркву краљице Јелене Анжу (Комнен-Куртне) каже се да је „оријентисана у правцу исток–запад са олтарским простором на истоку“. Сасвим је збуњујуће да су ситуациони планови са својим ознакама, које су пласиране за манастир Градац, потпуно нетачне. Види у: Поповић, Светлана, *Крст у крују*, Београд, 1994, 174; Кандић, Оливера, *Манастир Градац*, Београд, 1989, 6, 24.

²³ Црква Св. Никола се назива и капелом католичког обреда јер има правоугаону апсиду, која се повезује са приморским црквама цистерцитског порекла, да је настала крајем XIII, а осликана фрескама српско-византијског стила, почетком XIV века. Све ово се доводило у везу са мајсторима католицима из Приморја и искључиво католичке верске припадности краљице Јелене Анжу.

Имајући у виду да је Јелена ћерка Јована Анђела Комнена, сина византијског цара Исака Анђела и Матилде Куртне Анжу, ћерке латинског цара Роберта, постаје јасно да је била православне вере иако јој је мајка католикиња (Андрејић, Живојин, *Свети српска лоза 2*, Рача, 2011, 155, 132).

²⁴ Суботић, Гојко, „Краљица Јелена Анжујска — ктитор црквених споменика у Приморју“, *Историјски гласник* 1–2 (1958), 131–147; Кандић, Оливера, *Манастир Градац*, Београд, 1989, 169–170.

Св. Николе у Градцу је слична оријентацији малих предроманских цркава хрватског приморја, а пре свих Св. Крижа у Нину²⁵ која је усмерена под углом од 45° у правцу северозапад–југоисток. Оваква оријентација и склоп архитектонских елемената Св. Крста у Нину је тумачена кроз бенедиктински католички обред и календар устројен према Сунцу, а пре свега празнику Св. Бенедикта који се славио о равнодневици, 21. марта.²⁶

* * *

Цркве са триконхалном основом и израженим стремљењем у висину припадају Моравском архитектонском стилу. Виткост црква овог стила је за нас врло важна. Наиме, однос унутрашње ширине наоса и висине калоте куполе Велуће (1370) износи 1: 2,8; Лазарице (1378) 1: 3; Манасија (1418) 1: 2; Каленића (1425) 1: 3, и Рамаће (око 1445) 1: 3. Цркве се уздижу од стране протомајстора у областима у којима влада кнез Лазар још у доба српског царства да би хватале светлост сунца у право сунчево подне око дугодневице, 21–22. јуна. Сунце тада достиже највећу подневну висину у току године над Велућом од 70° (географска ширина 43° 33'), а над Манасијом 69° 2' (гш 44° 5').²⁷ Тако се настанак моравског архитектонског типа, као последње фазе византијско-православне архитектуре, може повезати за уобличавање виткости српских цркава, које на тај начин савршено „хватају“ најјаче сунце у години и по хоризонтали и по вертикали.

За разумевање унутрашње осветљености цркве **Св. Тројице у Ресави** — **Манасије** врло важно је поменути и да има наос са два појаса у којима је по један низ прозора, бифора. Исти је случај и са конхама и олтарском

²⁵ Специфична оријентација цркве Св. Крста у Нину је давно примећена а то је тумачено потпуно неадекватно: „Она је, као део двора, оријентована према целини комплекса, те одступа од правца И–З, него лежи у правцу ИЈИ–ЗСЗ“ (Васић, Милоје, *Архитектура и скулптура у Далмацији*, Београд, 1922, 7).

²⁶ Праву оријентацију цркве Св. Крижа у Нину је извршио, презентирао и коментарисао М. Пејаковић: „Грађевина уvažава универзалне смерове, али је управо отклон и величина отклона од заданог правца онај значајан елемент који показује пут према значењу облика... Никada и nigdje усмјереност nije bila stvar случаја... него јасна и одлучна одлука... Расправа о правом бићу средњовјековних црквica nije bila поведена, jer су је несвјесно onemogućili понудени површни одговори... Усмјерени су против објеката којима се баве... Godišње кretanje Sunca, тај наравни механизам који усмјерава казaljку времена, одређује хоризонталне и вертикалне распоредe простора... njihови градитељи познавали законитост годишње сунчеве стазе... Cjeloviti облик цркве одређен је и у вертикалном смислу nagibима свjetлосних zraka у току године. Visине, profile, положаје zидних отвора у volumenu апsida, konхи, tambura и kupola разумijемо тек из законитости сунчевих приklona и свих onих значења која се даду из njih извести, а црквени су их градитељи или ktitori свјесно тражили у оквиру cjелокупног nazора о животу природе, човjека и бoga... Te деформације показују vrijeme у којему су — и због којегa су — поједини облици саграђени... Црква је преобразба закономjерности свjetла, облик и садржај те преобразбе.“ (Пејаковић, Младен, *Број из свjetлости — старохрватска црквica Sv. Крижа у Ninу*, Загреб, 1978, 36, 8, 13, 164).

²⁷ На готово истој географској ширини су Жича и Каленић (43° 43'). Вертикалне висине сунца над Студеницом (гш 43° 27') износе: 21. марта / 21. септембра — 46° 33', 21. јуна — 70°, 21. децембра — 23° 5'; за Велуће (гш 43° 33'); за Жичу (гш 43° 43'): 46° 17', 69° 44', 22° 50'; и за Манасију (гш 44° 5'): 45° 55', 69° 2', 22° 28'.

апсидом. У трећем реду су прозори куполе којих има дванест. Исто тако, важна је и локација Манасије у речном теснацу, између брда Пасторка и Маћије. То има за последицу да су источни и западни хоризонти врло високи што проузрокује изласке сунца који касне за један и по сат и заласке који су пре за исто толико у односу на Жичу. Одмах после изласка сунца на источном хоризонту сунце над Манасијом је високо.

Имајући у виду сличну оријентацију Манасије са Жичом јасно је зашто се за ведрих јутара и вечери, око краткодневице и Божића, 21–22. децембра, мало шта дешава у вези светлосних ефеката. Чак и у горњој кулминацији сунце достиже висину од само 22° 28' над јужним хоризонтом. Због тако мале висине светлост директних сунчевих зракова није много интезивна и осветљава само доње просторе северних и источних зидова наоса.²⁸

Први зраци сунца за ведрих јутара око кључних календарских датума 21–22. марта и 21–22. септембра, не „упадају“ директно ни у наос Манасије. Директна светлост једино продире кроз источне прозоре куполе. Тек после „уздицања“ сунца светлост почиње да продире у наос наизменично кроз поједине прозоре куполе и прозоре јужне фасаде. У 9 сати пре подне, кроз јужне прозоре куполе светлост лагано силази у луку низ зид северне конхе. „Рефлектор“ горње бифоре јужне конхе осветљава медаљоне са светим мученицима на источној страни југозападног стуба у горњем делу а кроз доњу бифору доњи део са *Св. Андријом Сџраишлайом*. У исто време млаз светлости кроз доњи југозападни прозор наоса осветљава свете монахе доње зоне јужног дела западног зида наоса, а кроз горњи југоисточни прозор наоса продире све до северне конхе осветљавајући *Св. Никију*.

У 10,30 сати, 21. 03. и 21. 09, кроз источне прозоре јужне фасаде светлост осветљава северни део олтарске апсиде, а кроз горњи прозор јужне конхе јужну страну североисточног стуба са представом *Визија Св. Пејра Александријског*. Затим се наос замрачује а тек у подне, када сунце достиже висину од 45° 55' осветљава горњи део северног зида источног травеја кроз јужни прозор куполе. Око 15 сати по подне прозор на западном зиду заклања купола припрате а светлост се сели у тамбур куполе над наосом. Све до заласка сунца наос све више тоне у полутаму светлости тихе.

Појавом првих зрака за ведрих јутара при изласку сунца 21–22. јуна (6,35), светлост кроз прозоре олтарске апсиде Манасије осветли интезивније само средишњи део западног зида наоса на коме су крај улаза *десјош Сџефан њрег Св. Тројицом*, двојица схимника и *Негремено око* над вратима. Деспот Стефан и његова пурпурна и златна одећа мистично блескају неколико минута а онда, пошто се сунце привидно „помери“, наос Манасије осветљава пригушена, дисперзивна, тиха светлост. Слабијег интезитета је светлост која осветљава у горњој зони централни део велике сцене *Усиње Бојородице*.

²⁸ Посматрања, мерења оријентације и фотографисања споља и унутар наоса манастира Студенице, Жиче, Велуће и Манасије вршили смо у време солстиција и око кључних календарско-менолошких датума, у периоду од јесени 2009. до лета 2011. године, 21. децембра (краткодневница), 21. марта и 21. септембра (равнодневница) и 21. јуна (дугодневница).

Лево и десно је полутама. Обливени зрацима сунца интезивно светле и источне стране источних стубова са шест архијереја у *Служби Аїнецу* а у исто време се и купола испуњава интезивним светлом првих зрака.

Представа *Св. Тројице* у ктиторској композицији Манасије се појављује први пут у Србији а врло је ретка и при сликању владарских портрета у византијском сликарству.²⁹ Имајући у виду да краљ Урош I у цркви *Св. Тројице* манастира Сопоћани не предаје модел задужбине *Св. Тројици* произилази да ктиторска композиција деспота Стефана није настала само због тога што је црква посвећена *Св. Тројици*. Деспот Стефан је, може се одмах претпоставити, *Св. Тројицу* означио као „сведржавну“ светињу под снажним утицајем исихаста за које је *Св. Тројица* била врховно Добро, највиша духовна ризница, највиши део разума, љубомудрије: љубав, мудрост и истина.³⁰ За укупно тумачење *Св. Тројице* деспота Стефана јасно је повезивање са предањем о Ноју и дуги, као новом симболу завета с Богом, упоређивање ковчега кроз његову конструкцију и грађење на три доја (спрата). Барка је симбол *Св. Тројице* која је учесник у спасавању Нојеве породице, нових људи и света.³¹

Повезивање празника *Св. Тројице* са догађајима из живота деспота, такође, може бити, један од најважнијих разлога за истицање на том месту у храму а све у вези са календаром. Свакако треба одбацити као разлог за тако нешто учешће деспота Стефана као вазала на црквено-државном сабору угарског краља Жигмунда на коме је прослављен његов избор за краља и немачког цара у Будиму о *Св. Тројици*, 22–23. маја 1412. године. Као траг нам може послужити календарска чињеница коју смо уочили у вези са директним осветљавањем деспота Стефана и *Св. Тројице* при изласку сунца око дугодневице 21–22. јуна. При томе треба имати у виду да је то било и директно у вези са празником *Св. Тројице*. Имајући у виду овакво промишљање

²⁹ Такав пример је портрет византијског цара Јована Кантакузина (*ΕΛΛΗΝΙΚΟΨ ΕΤΝΟΨΣ*, Атин, 1980, 153).

³⁰ Исихасти, они који созерцавају — тихују, припадају мистичном покрету међу грчким монасима на Атосу у XIV веку. Сматрали су да постоји вечна, нестворена дожанска светлост која се појавила на планини Тавор за време Преображења Господњег која је у XIV веку поново просијала наградивши их за испоснички живот (*Православна енциклопедија*, I, Нови Сад, 2000, 360). Григорије Назијански је говорио о „Богу као светлости неприступачној и невидљивој“, а Јован Дамаскин о Богу „као неизрецивој светлости, која се не може умом схватити ни речју изразити већ само интелектом доживети“. Теорија Симеона Новог Богослава, мистичара с краја X и почетка XI века, заснива се на „јеретичко боговиђење *Св. Тројице*“, „телесно виђење једне светлости свете *Тројице*, која се неделиво троструко дели“ и на „виђење Христове светлости“. И исихасти су осуђени као јеретици али су потом своје догматско учење у највећој мери усагласили са учењем Цркве потпуно избегавајући дуалистичка и јеретичка учења (Драгојловић, Драгољуб, „Исихазам и Богомилство“, *Balkanica* XI (1980), 19–27).

³¹ „Као што је примио у ковчег чисте и нечисте животиње и птице, тајко је и Спаситељ примио у цркву праведнике који се кају пошто је дошао на свет да спасао грешнике“ (Радовановић, Јанко, *Иконографска исцртавања српског сликарства XIII и XIV века*, Београд, 1988, 37).

одмах треба имати у виду да је празник Св. Тројице покретан празник који је у осмој недељи по Васкрсу, десети дан после Вазнесења. Када је све, дакле, око равнодневнице био празник Св. Тројице у време градње и осликавања цркве деспота Стефана? Када је деспот почео градњу Манасије, 1407. године, Св. Тројица је падала на 15. мај. Врло је индикативно да је Св. Тројица падала на 15. мај и 1418. године. Ово је година која се сматра временом освећења деспотове велике ктиторије.³² Освећење је извршено о Св. Тројици. Међутим, Св. Тројица је следеће 1419. године била ближа ведрим данима дугодневице, 4. јуна.³³ Имајући у виду све поменуте околности, потпуни завршетак и освештавање цркве је почело са Литургијом у раним сатима, при изласку сунца, на Св. Тројицу, 4. јуна 1419. године.

Усвојена је претпоставка да је деспот Стефан рођен 1377. године.³⁴ Али, Св. Тројица је падала на 10. јун, време дугодневице, 1375. године! На основу постављања ктиторске композиције са Св. Тројицом у зависности од календарско светлосних релација долазимо до закључка да је главни разлог томе дан рођења деспота Стефана. Дакле, деспот Стефан је рођен, на Св. Тројицу, 10. јуна 1375. године.³⁵ Коначну одлуку о месту сликања ктиторске композиције у складу са свим овим параметрима деспот је донео после завршетка градње храма према одређеној оријентацији са отклоном цркве према моделу Жиче и прецизном пројекту. Та одлука је могла бити донета и конкретно проверена око деспотовог рођендана 10. јуна и, сутрадан, на дан Св. Тројице, 11. јуна 1413. године, и у дане око равнодневице. Имајући у виду

³² Треба напоменути да је Св. Тројица падала 1377. године на 17. мај, дан—два касније у односу на 1407. и 1418. годину. Година 1377. се сматра годином рођења деспота Стефана.

³³ Само *Никољски лейџоис* тврди да је Св. Тројица у Ресави завршена 1418. године а то би значило да је те године и освештана. Филозоф каже да деспот „призва патријарха — тада је био Кирил — са свим сабором српских првосвештеника... на посвећење храма у дан свете Педесетнице, када Дух свети огњеним језицима сиђе на свете ученике Слова и Бога.“ али не каже које године и који је то датум и месец. Он је знао која је то година а самим тим је знао и датум Св. Тројице када је црква била освештана од стране патријарха и сабора епископа српске цркве.

³⁴ Пурковић, Миодраг, *Кнез и десиој Сћефан Лазаревић*, Београд, 1978, 18–19.

У српским средњовековним изворима су ретки примери са прецизним подацима о датуму рођења и смрти владара. У много више случајева су познати потпуни датуми смрти. И Константин Филозоф не каже када и које године је рођен деспот Стефан али прецизно означава дан и годину смрти: 5 час дана, у суботу, 19 дан, месеца јула, године 6935 /1427/ (Филозоф, Константин, *Житије десиоја Сћефана Лазаревића*, Београд, 1989, 124).

³⁵ Пурковић је сматрао да је деспот Стефан рођен 1373–74. године (Пурковић, Миодраг, *Кнез и десиој Сћефан Лазаревић*, Београд, 1978, 18–19). Са Пурковићевом проценом смо се и ми сложили (Андрејић, Живојин, „Размишљања о изворима и историји кнеза Лазара и деспота Стефана поводом нових читања живописа Велуће и Беле цркве у Карану“, *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, Деспотовач, 2011, 134). Претпоставка Ј. Ређеп је изгледа била најреалнија, 1374–75. године (Ређеп, Јелка, „Мотив о рођењу Сидињанин Јанка у нашој старој и народној књижевности“, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*, VIII (1965), 213–214). Дакле, деспот је нешто старији него што се сматра а то значи да је 1389. био пунолетан и да је имао нешто више од 52. године када је умро.

ово расуђивање, треба се подсетити и претходно реченог, у смислу потврде и доказа, да је црква освештана на Св. Тројицу, 4. јуна 1419. године, уочи деспотовог рођендана, око равнодневице! Све ово никако не може бити случајност, већ плод описане оријентације цркве, конструкције и усклађености програма живописа. Тако је све припремљено да зраци сунца као божанско духовно светло у одређено литургијско и календарско време хришћанске године попут „божанског откровења“ саопшти верницима скривене поруке.

Редак је и мотив *Невременој ока* које се у српском сликарству први пут појављује у Манасији. Изнад *Невременој ока* је *Рука јосјодња* која се, такође, ретко сусреће у византијском сликарству. Само у цариградској цркви Христа Хоре и солунским Св. Апостолима.

Када се сунце увелико уздиже, у 10,30 сати, његови зраци почињу да упадају са горњег прозора на јужној страни источног травеја и осветљавају западну страну северне конхе. Осветљен је у првој зони *Св. Несѿор* и *Св. Уар* у медаљону изнад. Кроз источне прозоре на куполи светлост се све више спушта кроз источни део северне конхе како сунце наставља да се уздиже. Затим прелази на доњи део јужне стране североистоног стуба при чему се дешава „чудо“. Тачно у подне (12,50 сати) око дугодневице, у блештећем сјају снап сунчеве светлости осветљава *Св. Петра Александријској са визијом Христа* (25. новембар). Ова врло ретко сликана композиција заузима у Манасији изузетно место, непосредно уз царске двери, а у исто време поседује највеће ликовне вредности. Христос стоји на престолу олтару а испод је повијен безумни Арије. Овде је приказан дијалог Петра Александријског са Христом: „Ко ти тако раздра ризу, о Спаситељу?“. Спаситељ му одговара: „Овај најгори Арије, о Петре!“. Петар је имао ову визију док се молио ноћу у тамници: „Док сам се по идичају молио, где изненада облиста тамницу велика светлост, и угледах Господа мога Исуса Христа у слици дечака од дванаест година, са лицем сјајнијим од сунца, тако да ми није било могуће гледати на његову неисказану славу“.³⁶

Сунце „улази“ у осу цркве у поподневним сатима (од 15,00) и кроз прозор на западној фасади наоса млаз светлости осветљава архијереје у *Великој Литургији*, *Христа* који врши причешће апостола и *Богородицу ширу од небеса* у олтарској апсиди. Како сунце почиње да „пада“ светлост кроз западне прозоре наоса и куполе почиње да се унутар наоса уздиже осветљавајући у млазовима источне просторе олтару а кроз северне прозоре наоса светлост залазећег сунца осветљава југоисточне стране наоса. Наос се потапа у полутаму а директна светлост која продире кроз северне прозоре куполе осветљава источну страну тамбура.

Умесно је поставити питање да ли су ови закључци исправни и нису ли примећене усклађености оријентације, архитектуре и живописа Манасије екземплар и да се овакво промишљање српских средњовековних црквених

³⁶ Епископ Николај, *Охридски ѿролој*, Ваљево, 1991, 941–942; Станојевић, Станоје, Мирковић, Лазар, Бошковић, Ђурђе, *Манасѿир Манасија*, Београд, 1928, 51.

прелата, архитектата и живописаца доба деспота Стефана не појављује код других споменика? Наша посматрања спроведена у Студеници, Жичи и Велући апсолутно потврђују постојање овако високо осмишљавање иако о томе немамо писане трагове.³⁷

У складу са свиме поменути, у вези са оријентацијом цркава, усмереност Богородичине цркве у Студеници сматра се идеалном а то показује и одређена тачност Сунчаног сата који је постављен на њеном јужном зиду. Сунчани сат — сунчаник Богородичине цркве није био саздан ни са темпоралним³⁸ ни са еквиноцијским часовним системом већ га сам диктира.³⁹ Међутим, тачна мерења су показала да ни оријентација Богородичине цркве у Студеници није идеална већ да је са отклоном од 5 степени.⁴⁰ Имајући у виду овако мала одступања оријентације Студенице у правцу Запад–Исток јасно је да се и хелијачке тачке на источном и западном хоризонту у време равнодневица, 21–22. марта и 21–22. септембар, не поклапају са осом цркве. Такође, имајући у виду нераван рељеф мора се рачунати да се правци тачака изласка и заласка сунца у време равнодневица не поклапају са хелијачким тачкама на нултом хоризонту на нивоу мора, односно са идеалним Истоком и Западом. Заправо, излазак сунца гледано од Студенице у зависности од висине рељефа касни, више или мање, а залазак се одвија пре. Хелијачки изласци сунца у дугодневици, 21–22. јуна, и краткодневици, 21–22. децембра, гледано од Студенице и у односу на њену осу (Исток–Запад) имају угао од 33° 30'. Имајући у виду рељеф ови углови су мањи и износе од 25 до 28°. Ови углови представљају и углове упада зрака излазећег сунца кроз прозор олтарске апсиде у наос Богородичине цркве у Студеници. И светлост која продире кроз остале прозоре Студенице има своја правила кретања кроз наос.

Светлост при изласку сунца која продире кроз прозоре олтарске апсиде пада на прву зону западног зида и како се сунце подиже она се скраћује и продире само у просторе олтара и то тако да нестаје пре доласка сунца у зенит. С друге стране, светлост која продире кроз прозоре куполе ујутру осветљава супротну страну и како се сунце подиже ка зениту светлост

³⁷ Андрејић, Живојин, „Условљеност програма живописа и архитектуре оријентацијом и светлом српских средњовековних цркава на примеру Студенице, Жиче и Манасије“, *Средњи век*, Деспотовац, 2012 (у припреми за штампу).

³⁸ У Средњем веку Црква је формално преузела антички темпорални часовни ситем у коме су се разликовали дневни и ноћни часови чија се дужина мењала током године у складу са променом односа обданице и ноћи. Дневни часови су се рачунали од изласка до заласка Сунца, а ноћни од заласка до изласка. Први час је означавао излазак Сунца, шести његов зенит — право подне, а дванести његов залазак. Историјски извори сведоче да су и у Србији дјубро познани начини егзактног временског оријентисања у току једног дана, месеца или године (Тошић, Гордана, Тадић, Милутин, *Хиландарски монах Лазар њрви српски часовничар*, Крагујевац, 2004, 14–18).

³⁹ Тадић, Милутин, „Сунчаници који су сами собом диктирали часовни систем“, *Флојстџон* 12 (2002), 31–42.

⁴⁰ Тадић, Милутин, Бабић, Саша, „Оријентација Богородичине цркве манастира Студенице“, у: *Зборник радова насљавника и сарадника Географској факултету*, LVIII, Београд, 2010, 6, 89.

„силази“ у луку преко унутрашњих зидова наоса да би се спустила до пода. И прозори наоса на сличан начин пропуштају и усмеравају светлост у току дана. Али, светлосни ефекти који се стварају у наосу зависе и од архитектонске структуре храма, односа дужине и ширине храма и њиховог односа према укупној висини храма.

У вези са локацијом одређених тема сликаних на зидовима православних храмова и њиховим осветљавањем запажено је, као што је то примећено на примеру *Распећа* сликаног у Богородичиној цркви у Студеници на западном зиду наоса, да чињено је са „одређеним циљем и са потпуним познавањем могућности светлосних ефеката условљених самом изградњом наоса, у чему се опет може видети сарадња градитеља и сликара“.⁴¹ Наиме, овакво осветљавање *Распећа* на западном зиду Студенице, а све у вези оријентације храма у правцу Запад–Исток, не може се догодити у раним јутарњим сатима у Лето, од 21. јуна до 21. септембра. Оваква ситуација је могућа само око и у време равнодневица, 21–22. марта и 21–22. септембра, за време ведрих јутара, у периоду изласка сунца. Слична је ситуација са оценом да „византијска као и касно античка верска мистика тражила је тамне просторије, осветљене само слабом вештачком или индиректном природном светлошћу“ и схватањем да је у храму била присутна само „дематеријализована“ природна светлост⁴², а не и директна светлост Сунца. Или тврдња Радојчића да је Св. Сава студеничко *Распеће* схватао као одлазак светлости имајући у виду да распети Христос као цар славе понижава себе како би ослободио људе од беде и таме и просвети их.⁴³

У нашој науци се сматра да је грађење Богородичине цркве у Студеници почело 1183. године а да су *Распеће* и живопис из 1208–1209. године.⁴⁴ Имајући у виду да је 1183. године Велики петак (Распеће) био 17. априла, као и поменуто чињеницу да је на западном зиду наоса Студенице насликано *Распеће*, које зраци Сунца при изласку 21–22. марта мистично осветљавају, сматрамо да је градња и осликавање цркве морало бити неку годину пре или касније, када се преклапао дан Великог петка са данима око пролећне равнодневице којом приликом је у време ведрих јутара могао бити осветљен западни зид наоса Студенице. Одлука за избор *Распећа* као теме за живописање на западном зиду наоса је могла бити донета око пролећне равнодневице и Великог петка 1182. године који је тада био 26. марта. Уколико је дошло до новог сликања фресака и *Распећа* онда се поновила ситуација са преклапањем Великог петка и мистичног осветљавања приликом изласка сунца око равнодневице 1209. године. Доиста, Велики петак је 1209. године био 27. марта.⁴⁵

⁴¹ Tomić, De Mauro Vidosava, „Srednjovekovno shvatanje slike i kompozicija Raspeća u Bogorodičinoj crkvi u Studenici“, *Zbornik zaštite spomenika kulture XIX*, Beograd, 1968, 27.

⁴² *Исцо*, 18.

⁴³ Радојчић, Светозар, *Огадрани чланци и студије 1933–1978*, Београд, 1982.

⁴⁴ Бабић, Гордана, Кораћ, Војислав, Ђирковић, Сима, *Студеница*, Београд, 1986, 24, 76.

⁴⁵ Велики петак — Распеће се између 1182. и 1209. године преклапао са данима равнодневице 1190. (23. март) и 1193. године (26. март).

Одавно је доказано да су главну улогу око изградње и свеукупног осмишљавања Богородичине цркве у Студеници имали велики жупна Стефан Немања и његов најмлађи син, будући први српски архиепископ Сава. Оријентација Студенице и избор осталих фреско сцена којима су живописани унутрашњи зидови су плод великих знања и умећа. Да је тако потврђује нам и чињеница да светлосни зраци који продиру кроз прозор куполе у подне, када је Сунце у зениту, 21–22. марта осветљавају Богородицу на одру и Христа који држи њену „душу“ у руци у сцени *Усињење Бојородице* (15–28. август) на северном зиду наоса. Имајући у виду да је однос ширине наоса и висине куполе Студенице 1: 2 јасно је да прозори куполе и на јужној фасади прихватају и усмеравају снопове светлости и у време зенита сунца око дугодневице. То нам потврђује и ситуација када зраци излазећег и јутарњег Сунца који продиру у храм о дугодневици, 21–22. јуна, осветљавају ктиторски ансамбл на јужном зиду западног травеја наоса. Потом, око поднева кроз јужни прозор куполе продиру у олтар и осветљавају *Бојородицу са Христом* на иконостасу.

Велики жупан Стефан Немања II Првовенчани и његов брат Сава I градили су цркву Христа Спаситеља у **Жичи**, 1206–1217. (1221). године, као будуће идеално седиште епископије и Српске аутокефалне цркве. Жича је, заправо, ктиторија Св. Саве тако да је он у потпуности осмислио читав њен пројекат и устројство живописа. Сматра се да је црква је осликана од 1220.⁴⁶ до Спасовдана — Вазнесења Христовог, 20. маја / 2. јун 1221. године, када је у Жичи одржан велики црквено-државни сабор а сутрадан објављена српска редакција *Синодика њавославља* и одржан свечани обред исповедања православља. Теодосије тврди да је у то време архиепископ Сава миропомазео и крунисао „богодарованим венцем“ Стефана Првовенчаног, а „празник је тада био Христа Спаса и Бога нашега“.⁴⁷ Сабор је трајао најмање три дана а по свему се Сава задржао у Жичи све до Св. Тројице и Духова, 30–31. маја / 12–13. јуна 1221. године.

Жича је оријентисана са отклоном од 41° према југозападу, односно североистоку. Овакав отклон Жиче није занемарљив да би био плод грешака или превида протомајстора при употреби гномона. Овакво постављање и оријентисање цркве у Жичи прати јасно одређену идеју. Оваква оријентација Жиче проузрокује да сунчеви зраци у току године, а поготову у преломним календарским тренуцима у време солстиција, потпуно другачије осветљавају фасаду и унутрашње делове Жиче и у различитом времену у току дана у односу на Студеницу. Овакав отклон у оријентацији Жиче чини да је она готово идеално усмерена у правцу тачке на хоризонту где излази сунце о

⁴⁶ Сава је хиротонисан за архиепископа српске цркве у Никеји, на Васкрс 29. марта 1220. године. Андрејић, Живојин, „Размишљање о датуму смрти Светог Саве према подацима Доментијана и Теодосија“, *Извештај ХХИИ*, Велико Трново, 2008, 90.

⁴⁷ Теодосије, „Житије светог Саве“, у: Јухас-Георгијевска, Љиљана, *Сшара српска књижевност* — *Житија*, Београд, 1997, 140–144.

дугодневици (21. јун) а у исто време својим улазом према тачки на западном хоризонту где сунце залази у време краткодневице (21. децембар).

Дакле, зраци излазећег сунца, око 21–22. јуна, у време ведрих јутара, продиру кроз прозор олтарске апсиде Жиче осветљавају северни део западног зида наоса и стога су, не случајно, на том месту насликана два анђела који између себе држе медаљон са Христом Емануилом Спаситељом.⁴⁸ Оваква ситуација се дешава само једном годишње. С друге стране, када сунце залази у време дугодневице светлост „напада“ западну фасаду Жиче под углом од 74°. Дакле, кроз прозоре куполе, а поготову кроз северне прозоре наоса светлост осветљава југоисточне делове наоса. Врло важан је тренутак када светлост Сунца обасја попрсје Христа Пантократора на западној страни југоисточног пиластра. Сличан догађај по важности је када директни светлосни зраци сунца кроз прозор куполе осветле попрсје Богородице са малим Христом на јужној страни североисточног пиластра, у подне 21. септембра, на дан Богородичиног празника (Мала госпоина). Нешто пре поднева, кроз прозор јужне певнице светлост осветљава икону Богородице са Христом на иконостасу а потом наставља да се креће да би тачно у подне кроз царске двери осветлила североистични простор олтара. Исто „чудо“ се понавља и 21. марта.

Врло је приметно да у време најјачег сјаја Сунца у зениту, 21–22. јуна, светлост не продира директно кроз прозоре куполе и наоса. Унутрашњост Жиче је пригушено осветљена дисперзивном светлошћу тако да је цео простор „освојила“ полутама. Оваква ситуација настаје због архитектонског склопа Жиче у коме је спроведена одређена сразмера између дужине и висине. Овај пропорционални однос је приближно 1:1. Тако „ниска“ грађевина не може кроз своје прозоре да „хвата“ „високо“ Сунце у трајању од најмање 90 дана (мај–август).

Дакле, оријентацијом Спасове цркве са отклоном 41° од правца Запад–Исток проширено је и продужено осветљавање делова наоса директном светлошћу Сунца у току дана, а поготову у периоду мај–август, али је ефекат таме у време најинтезивније дневне светлост и даље остао присутан.

Жича је једини споменик рашке школе који припада групи цркава чија је оријентација са отколоном од 41° од правца Исток–Запад. Тек после 150. година биће саграђена Богородичина црква у Велући (нешто пре 1370. године) од стране породице Драгаш⁴⁹ и оријентисана са истоветним отклоном. Хронолошки на крају ове групе налазе се Бешка на Скадарском језеру

⁴⁸ Два анђела и Христос су у тројној формацији и по свему је у питању, у пренесеном значењу, представа Св. Тројице. Сматра се да је Св. Сава почео да гради Жичу 1206. године. Међутим, Спасовдан је 1207. године падао на 31. мај / 13. јун, а Св. Тројица на 10. / 23. јун, у време дугодневице. То би значило да је потпуно осмишљавање и фундација храма обављена 1207. године. Оваква ситуација се поновила 1223. године када је Спасовдан падао на 1. / 14. јуни а Св. Тројица на 11. / 24. јуни. Стога, треба имати у виду да су, после успешне мисије, а могуће је и ратне победе, против угарског краља Андрије II, 1222. године, Стефан Првовенчани и архиепископ Сава одржали Сабор у Жичи од Спасовдана до Св. Тројице 1223. године.

⁴⁹ Андрејић, Живојин, *Манастир Велуће*, Рача, 2002, 190–192, 196.

и Св. Тројица манастира Манасије у Ресави. Бешка има готово идентичан отклон као Жича (41°) док Манасија има отклон од 33°.⁵⁰ Отклон Манасије од 33° се готово у потпуности поклапа са дугодневичком амплитудом сунца која износи 33° 30'. Исто тако, црква је оријентисана и према заласку сунца у време краткодневице, односно Божића и самим тим говори да су архитекта и протомајстор сасвим прорачунато и промишљено фундирали цркву према идеалној дугодневичкој и краткодневичкој амплитуди сунца на овој географској ширини.

Тако се читавог дана светлост унутар наоса српских православних храмова појављује и нестаје, осветљава поједине фреске попут рефлектора који се пале и гасе, усмеравани са разних страна као у каквој дожанској „позоришној“ представи. Вечна земаљска кућа хришћанског Бога под променљивим светлом кружног времена, светлост оживљава свете слике непроменљиве и коначне хришћанске историје у домостроју спасења. Наративна ликовност уз помоћ Створитеља прераста у свете слике светлости. Кулисе сакралног живота могу се померати или мењати али непогрешиво Око бележи сваки трептај, „сваку сенку и сенку сваке сенке“.

* * *

Ради правилног разумевања у потпуности свих устројстава хришћанске богомоље а самим тим Манасије, Жиче и Студенице треба кренути од синтетичког мишљења: „Храм ће увек остати затворена књига. Како сваки камен, сваки његов делић говори, и како би све заједно постало химна, литургија, треба схватити грандиозну идеју храма... Храм у својој целини постаје изодражење дожанског неба на земљи.“⁵¹ као и да над тим дожанским небом земље доминира Сунце. Годишње кретање сунца је природни механизам који показује време људима и према њему се одређује хоризонтални и вертикални распоред простора. Градитељи антике и Рима су познавали законитости годишњих кретања сунца на излазећим и залазећим, источним и западним, хоризонтима. Главне тачке у том кретању Сунца су два солстиција и два еквиноција. Ови елементи дводимензионалне схеме налазе се у свакој архитектонској основи римских градова и храмова и одређују

⁵⁰ Довођење у везу отклона Жиче, Велуће, Бешке и Манасије од 33–43° са јутарњом амплитудом сунца око дугодневице од 33° (на географској ширини од 43–44°), којом приликом први зраци продиру кроз прозоре олтарске апсиде у наос, ствара одређене недоумице. Сасвим логично би било да је при фундирању ових цркава отклон износио 33° исто колико и јутарња амплитуда сунца на овим географским ширинама. Пошто то није случај, може се претпоставити да су протомајстори били странци који су отклон поменутих цркава од 40–43° устројили према искуству и параметрима свог поднебља. Имајући то у виду, може се претпоставити да су протомајстори морали доћи у Србију са простора блиским географској ширини од 50° где је јутарња амплитуда сунца око дугодневице око 40°. Дакле, са простора Средње Европе — Аустрија, Угарска, Чешка. Сва досадашња трагања за пореклом протомајстора који су градили Студеницу, Жичу, Велуће и Манасију кретала су се у правцу Јадрана, Апулије и острва Средоземља.

⁵¹ Evdokimov, Pavel, *Pravoslavje*, Beograd, 2009, 225.

њихове функције.⁵² Међутим, димензије времена нису уграђиване у објекте само правилима хоризонталних углова, тј. односима храма или града према привидним источним и западним тачкама сунчевих појава на хоризонту.⁵³ Целовити облик храма одређен је и у вертикалном смислу нагибима светлосних зрака у току године. Висине профила, положаји зидних отвора у волуменима апсида, конхи, тамбура и купола разумеју се у потпуности тек на основу законитости нагиба сунчевих путања преко небеског свода и свих значења која се могу извући. Градитељи и поручиоци, владари и првосвештеници, свесно су их тражили у оквиру целокупног назора о животу природе, човека и Бога. Свако место изласка и заласка Сунца на хоризонту у локалним условима добија календарско значење, а у оквиру календара и сопственог заштитника. Повезивањем календара и сунчеве путање религија добија моћно средство у вези са народом који обрађује земљу и поштује соларне култове.⁵⁴

Дословни пренешени смисао зграде: садржај, аналогија, метафора и симбол није успостављен било каквим случајним комбинацијама већ дубоким промишљањем кроз успостављен систем. Отвор на куполама или зиду има сврху да сунчеви зраци осветле ентеријер у оној мери који предвиђа успостављени систем светоназора.⁵⁵ Отвори на грађевини воде сунчеве зраке, на пример 12 / 25. децембра, у само срце целе или крипте, а код хришћанских храмова у само срце олтара. Пут сунчевих зрака се у неким грађевинама, у зависности од њиховог посвећења одређеном празнику, односно бојанству, усмеравају у неке друге дане као што су 21. март, 1. мај, 21. јун, 1. септембар, 21. септембар и 21. децембар. Сву ту симболику простора и времена обликује светлост вишег значења.⁵⁶

Између хришћанске религије и архитектуре постоји уска и јака узрочно последична веза. Хришћанство се и базира на основном ставу да је Бог извршио радове на стварању Света, а потом човек почиње своје деловање на земљи. Бог Творац је својом врхунском вештином и савршеном креацијом хармонично уредио Екумену. Сложена структура космоса је толико уређена да ни физичари ни теоретичари религије не могу одолети идеји

⁵² Андрејић, Живојин, „О времену и идеологији римских тетрарха, настанку и значењима Ромулијане“, *Развитак* 217–218, Зајечар, 2004, 40–41, 46.

⁵³ Андрејић, Живојин, „Римски империјални култ сунца и фундација и консекрација Наиса“, *Митолошки зборник* 22, Рача, 2009, 294.

⁵⁴ *Исто*.

⁵⁵ Светилишта Египта, Грчке и Рима имају само по један отвор према споља. То су врата и само кроз њих продире директна светлост сунца у одређеним данима у години што је условљено њиховом укупном оријентацијом. Светилиште храма је на тај начин замишљено као каква *Camera obscura* (сода, одаја, тамна комора) са отвором на једном зиду кроз који светлост на супротном зиду пројектује обрнуте слике спољних објеката. Принцип стварања слике у камери опскури био је познат још у време антике а првобитно је коришћена за безбедно посматрање помрачења Сунца (*Мала енциклопедија Просвета*, 2, Београд, 1986, 201).

⁵⁶ Андрејић, Живојин, „Римски империјални култ сунца и фундација и консекрација Наиса“, *Митолошки зборник* 22, Рача, 2009, 295

да је он производ „Великог Математичара“ и „Конструктора“.⁵⁷ Тако је почетак свега „Мера за све, као и висак и канап у рукама Творца“. Чини се да је и хришћанство прихватило Платонову парадигму „Сам Бог се бавио геометријом“ представљајући Бога Оца или Христа да је уређени космос створио у форми круга који је извео шестарењем. Бог је први архитекта и модератор који је означио свет космичким цирклом.⁵⁸

Имајући у виду јасне моделе сматра се да је кроз византијску архитектуру формулисано источно богословље. „Она на непосредан и чулима доступан начин обелодањује све три горе наведене истине: афирмацију и позитивно вредновање материје, апофатично — лични карактер богословског познања и ологосење света, тј. пројављивања Логосовог у тварној стварности света... Византијски храм је апсолутно уклопљен у своју природну околину, не супротставља се линијама природе и места... показује датост природне стварности као 'козмос' (свет), односно као украс личне хармоније и лепоте... Грађевина византијске цркве је тело аваплоћеног Логоса, покрет 'нагнутог неба' ка земљи, уобличавање Оваплоћења у облику крста... Сви делови храма измерени су на основу човекових размера. Двери, прозори, преграде, стубови — све је по мери човековој и све остаје у истим размерама без обзира на величину храма. Мере се умножавају, али се не увеличавају... колико год да гледамо на више, простор расте, шири се...“.⁵⁹

Хришћански храм и његова архитектура су, заправо, модел хришћанског космоса, а његов „осликани иконографски програм — у потпуности подударан с грађевином — јесте модел свијета удвојен у 'слици' свијета“, заправо, филозофска слика света — ликовна транскрипција речи. Хришћанско-православна филозофска значења су уграђена при пројектовању храма у просторну хијерархију. У вертикалној подели црквеног простора успостављена је духовна хијерархија кроз уздизање до Небеског Јерусалима, који симболизује простор куполе чија калота, као највиша и најсветија, припада Христу Пантократору. У стварности непостојећа, а видљива граница између земље и неба, линија хоризонта, у хришћанском храму је постављена над капителном зоном. Архитектонски речено „то је размеђе између носача и терета“. У хришћанском храму, оно што је ношено уједно и лебди над тлом као небески свод над земљом. На тај начин свод наоса симболички постаје небески свод.⁶⁰

Стварањем света од неуређеног космичког простора Бог раздваја таму од светлости, тако да су нуклеуси цркве — Светлости Света — место становања Бога, подножје ногу његових. У том погледу дошло се до спознаје устројства унутрашњег простора храма као универзалног пропорцијског јединства преко задатог параметра — модула. Усвојен је модул који представља пречник

⁵⁷ Kolakovski, Lešek, *Religija*, Beograd, 1987, 95.

⁵⁸ Walther, Ingo F., Wolf, Norbert, *Masterpieces of Illumination*, Koln, 2005, 156–157.

⁵⁹ Јанарис, Христо, „Апофатичко богословље и византијска архитектура“, *Православље и уметнось*, Београд, 2004, 160, 163–164.

⁶⁰ Badurina, Andjelko, Ivančević, Radovan, *Leksikon ikonografije, liturgike i simolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1990, 34–35.

круга куполе. На тај начи се унапред дефинише унутрашња дужина и ширина наоса, а и положај спољашњих страна унутрашњих пиластара који носе куполу. Други концентрични круг представља пречник лопте којом се формирају поткуполни пандантифи и поткуполни квадрат. Трећи круг представља пречник олтарске апсиде. Висина цркве је добијена пропорционалним увећањем модула. Центар поткуполних лукова, односно сводова налази се на висини једног модула, а да би се пропорција у потпуности спровела теме полукалоте олтарске апсиде се налази на равни центра поткуполних лукова и сводова. Уз то се готово идеално спроводи и однос између ширине и дужине храма, 1: 2, као и висине и дужине, 1: 1.⁶¹

Наос у виду правоугаоника у свом централном делу садржи квадрат. Архитектонско-теолошки гледано тај правоугаоник је лађа, брод који је окренут и усмерен ка Истоку, као и молитва, у очекивању Христовог повратка у светлу и слави. Нарочито је велико библијско предсказање потопа и Нојеве барке спасења подстакло Јерму да каже: „Црква (је) изграђена на водама...“ јер и почетак света је вода. На тај начин је наглашено архитектурално значење храма као брода који плови у есхатолошким водама и светлу са прамцем према Истоку.

Кроз примену схватања исихастичког концепта преовладава схватање Војислава Кораћа да се највећма доводи у везу са прозорима куполе и самим њеним устројством. Купола игра главну улогу у модификацијама које настају у систему осветљавања. Значење светлости у монашком покрету је она спољна у којој је Мојсије на Синајској гори примио таблице са Божјим заповестима и при вазнесењу Христовом на Таворској гори и унутрашња светлост досегнута за време молитвеног созерцавања. Уствари, унутрашња светлост је стварна светлост исихаста и зато је природна светлост, која продире кроз прозоре куполе у тамнине наоса, инкарнација исихастичке светлости — унутрашње светлости. Према Небеској литургији небо се отвара вернима у једној јакој светлости која је заправо плод контеплативног просветљавања. Промене унутрашњег осветљавања цркава није природно већ литургијско, реч је о асцендентној светлости — стварној која унутар храма постаје трансцендентна.⁶²

Византијска црква, а то значи и српска, на челу са исихастима одбацила је платонизирани хуманизам и није прихватила узоре Хуманизма који су на Западу били усвојени већ је успоставила специфичан хришћански, бо-гоцентрични хуманизам.⁶³ Стремљење ка лепоти и духовном савршенству представљало је извор посебне духовне насладе и радости. Светлост, светост и лепота представљају три основна чиниоца поимања савршенства

⁶¹ Wolska W., *La topographie de Cosmas Indicopleustes et science au VI-e siecle*, Paris, 1962, 133–136.

⁶² Korać, Vojislav, „La lumier dans l’architecture byzantine tardive, en tant du’expression des conceptions hesychastes“, *L’art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siecle*, Belgrad, 1985, 131.

⁶³ Мајендорф, Џон, *Византијско дојословље*, Крагујевац, 1985, 86–87.

и кроз њих се изражава нераскидива веза земље и неба, човека и Бога. Уз помоћ нестворене божанске светлости се врши остваривање лепоте и светлости, красоте и добролепија. Светлост је лепота и лепота је светлост. Победа светлости над тамом, врлине над грехом извршена је заповешћу Божијом „Нека буде светлост“ (1Мој 1, 3). Уметник Васељене је успоставио естетски поредак створеног и указала се свеукупна лепота Божјег дела „И виде Бог светлост да је добра“.

Хришћани доживљавају сав свет и нарочито светлост видљиву у њему као пут и средство усхођења и извођења човека од овога света ка Тројичном Богу, од видљивога свемира ка невидљивом духовном Царству Небеском. Природна тиха вечерња светлост сунчева само подсећа нас хришћане на Христа, Сина Божијег и Спаситеља, као истиниту, вечну и нестворену Светлост Тиху свете Славе Небеске — Бесмртнога Бога Оца — Оца Светлости. (Јак 1, 17) Видљива светлост је „слава“ нашег сунца, његово светло зрачење и сјај којим нам се открива само сунце. Христос је Божанска Светлост и Слава Очева и као такав открива нам Небеског Оца у Његовој слави и светлости и блаженству и чини нас заједничарима тих божанских и светлосних и боготворних својстава — енергија — благодати Божијих (2Кор 4, 6; 2Пт 1, 3–4) Први хришћани су почели своје певање Богу с вечери пошто је свет створен најпре с вечери: „и би вече и би јутро, дан први“ (1Мој 1, 5). Светлост Христова просветљује све и сва и ми постајемо „синови светлости“.⁶⁴

Свака фреско слика представља израз религиозно-етичког и социјално-политичког принципа који се прожимају узајамно. „Значење једног уметничког дела може се разумети само ако се у разматрање узму његов религиозни смисао, његова духовна позадина, и социјални и политички услови којима оно има да захвали своје постојање.“ Подизање црквене ктиторије и осликавање је најпре знак испуњавања врлине љубави у оквиру хришћанину примереног понашања, а све у циљу спасења на Последњем суду. Поштујући одређени религиозно-етички захтев сваки хришћанин је деловао и у складу са својим социјално-политичким положајем. У складу са тим смисао и програм зидног сликарства српских владара, властеле и свештенства дубоко је прожет њиховим индивидуалним ставом, односом према Богу и светитељу коме је црква даривана. Имајући у виду византијски ликовни израз који тежи „уметничком уопштавању“ само на основу ових специфичности је могуће објаснити сликарство српских цркава. Пошто је храм кућа молитве која има за циљ спасење у животу испуњеном врлинама у хришћанском средњем веку живот постаје лествица духовног уздизања. Зато се посматрање фресака цркве одвија од улаза ка олтару и од доле ка горе. Сасвим обрнут случај је са извођењем и сликањем фресака који тече од горе на доле и од олтара ка улазу. Следећи овај ред показује се и однос ктитора према ранговима Небеске хијерархије.⁶⁵

⁶⁴ Епископ Атанасије, *Христос Алфа и Омега*, Врњци–Требинје, 2004, 31–46.

⁶⁵ Андрејић, Живојин, *Црква Светиої Николе у Рамаћи*, Рача, 2010, 215–216.

У вези са средњовековним схватањем слике постојала су теоријска, филозофска и теолошка схватања и извесни методи компоновања тема унутар сликаног програма. Касноантички неоплатоничар Плотин је сматрао да се „божански праузрок постепено 'спушта' еманацијом преко божанског ума и божанске душе до природе“. Плотин упоређује праузрок са светлошћу, а материју са тамом. Свет је постао од материје у коју продире светлост. Теолошка схватања и традиција цркве о светлости и методи њихове примене су били примарни још од сабора у Никеји, 787. године. Метод ликовног организовања површине унутар одређене теме садржавао је начела распоређивања фигура и предмета, њихових положаја, међусобних односа и пропорционалности припадао је сликарима. Због одређеног избора тема од стране помесног епископа и ктитора и њиховог прилагођавања одређеним површинама које је требало осликати сликарима је остајало да изграде и разраде радне методе, правила и моделе теолошке, филозофске и историјске провиниенције.⁶⁶ Тако сведочи и Григорије Ниски: „...чак и нема слика са зида може да говори, будући од велике помоћи“. Тако је живопис у функцији „сценографије литургијске драме“ с обзиром да је храм доиста сакрални „театар с позорницом и гледалиштем, с глумцима и публиком, само што се у том театру казује и приказује увијек једна те иста драма, па због непроменљивости мизансцене могу и кулисе и декорација бити сталне“. На тај начин религиозна слика остварује снажну психолошку функцију у простору. Иконографски програм је „у дословном смислу 'најочитији' доказ апстрактних теолошко-догматских али и практичко-психолошких разлога топографских норми“ са три упоришна топоса: куполом, апсидом и западним зидом наоса. Остваривање принципа се одвија преко утемељености, доследности и универзалности. „Ликовно 'пројигирање' идејне плотинске структуре на зид тако да се оптимално поклапа с архитектонском структуром“.⁶⁷

Литература:

- Андрејић, Живојин, *Манџир Велуће*, Рача, 2002.
- Андрејић, Живојин, „О времену и идеологији римских тетрарха, настанку и значењима Ромулијане“, *Развитак* 217–218, Зајечар, 2004.
- Андрејић, Живојин, „Размишљање о датуму смрти Светог Саве према подацима Доментијана и Теодосија“, *Извештај* XXIII, Велико Трново, 2008.
- Андрејић, Живојин, „Римски империјални култ сунца и фондација и консекрација Наиса“, *Митолошки зборник* 22, Рача, 2009.
- Андрејић, Живојин, *Црква Светиої Николе у Рамаћи*, Рача, 2010.
- Андрејић, Живојин, *Светија српска лоза 2*, Рача, 2011.

⁶⁶ Радојчић, Светозар, „О теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности“, *Зограф* 1, Београд, 1966, 5–15.

⁶⁷ Badurina, Andjelko, Ivančević, Radovan, *Leksikon ikonografije, liturgike i simolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1990, 38, 40.

- Андрејић, Живојин, „Размишљање о изворима и историји кнеза Лазара и деспота Стефана поводом нових читања живописа Велуће и Беле Цркве у Карану“, *Средњи век*, Деспотовац, 2011.
- Андрејић, Живојин, „Условљеност програма живописа и архитектуре оријентацијом и светлом српских средњовековних цркава на примеру Студенице, Жиче и Манасије“, *Средњи век*, Деспотовац, 2012. (у припреми за штампу).
- Бабић, Гордана, Кораћ, Војислав, Ћирковић, Сима, *Ситуденица*, Београд, 1986.
- Badurina, Andjelko, Ivančević, Radovan, *Leksikon ikonografije, liturgike i simolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1990.
- Богдановић, Димитрије, Ђурић, Војислав Ј., Медаковић, Дејан, *Хиландар*, Београд – Света Гора, 1997.
- Бошковић, Ђурђе, *Архитектура средњеј века*, Београд, 1976.
- Walther, Ingo F., Wolf, Norbert, *Masterpieces of Illumination*, Koln, 2005.
- Васић, Милоје, *Архитектура и скулптура у Далмацији*, Београд, 1922.
- Васић, Милоје, *Жича и Лазарица*, Београд, 1928.
- Витрувије, Полион Марко, *О архитектури*, Београд, 2009.
- Wolska W., *La topographie de Cosmas Indicopleustes et science au VI-e siecle*, Paris, 1962.
- Дагрон, Жилбер, *Цар и првосвештеник*, Београд, 2001.
- Драгојловић, Драгољуб, „Исихазам и Богомилство“, *Balkanica XI* (1980).
- Evdokimov, Pavel, *Pravoslavlje*, Beograd, 2009.
- Евдокимов, Павле, *Умешност иконе*, Београд, 2009.
- ΕΛΛΗΝΙΚΟΨ ΕΤΝΟΨΣ*, Ατινον, 1980.
- Епископ Атанасије, *Христос Алфа и Омеџа*, Врњци–Требиње, 2004.
- Епископ Николај, *Охридски пролој*, Ваљево, 1991.
- Јанарис, Христо, „Апофатичко богословље и византијска архитектура“, *Православље и умешност*, Београд, 2004.
- Yerasimos, Stephane, *Constantinople*, Richmond, 2007.
- Јовановић, Зоран М., „О првобитној капели у манастиру Градац и краљици Јелени Анжујској“, *Историја и књижевност Срба Косова и Метохије*, К. Митровица 2007.
- Кандић, Оливера, *Манасиир Градац*, Београд, 1989.
- Kolakovski, Lešek, *Religija*, Beograd, 1987.
- Korać, Vojislav, „La lumier dans l'architecture byzantine tardive, en tant d'expression des conceptions hesychastes Y: *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siecle*“, Belgrad, 1985.
- Кораћ, Војислав, Шупут, Марица, *Архитектура византијској светиа*, Београд, 2005.

- Мала енциклопедија Просвета, 2, Београд, 1986.
- Мајендорф, Џон, *Византијско догматско учење*, Крагујевац, 1985.
- Милеуснић, Слободан, *Хиландар*, Београд, 2008.
- Мирковић, Лазар, *Православна литургија или наука о догматском учењу православно-источне цркве*, I, Београд, 1966.
- Мојсиловић, Светлана, „Просторна структура манастира средњовековне Србије“, *Саопштења XIII* (1981).
- Ненадовић, Слободан М., „Студенички проблеми (испитивања и рестаураторско-конзерваторски радови у периоду 1952. до 1956. године)“, *Саопштења III* (1957).
- Rejaković, Mladen, *Broj iz svetlosti — starohrvatska crkva Sv. Križa u Ninu*, Zagreb, 1978.
- Поповић, Светлана, *Крст у кругу*, Београд, 1994.
- Православна енциклопедија*, I, Нови Сад, 2000.
- Пурковић, Миодраг, *Кнез и деспоин Стефан Лазаревић*, Београд, 1978.
- Радовановић, Јанко, *Иконографска исцртавања српског сликарства XIII и XIV века*, Београд, 1988.
- Радојчић, Светозар, „О теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности“, *Зограф 1* (1966).
- Радојчић, Светозар, *Одабрани чланци и студије 1933–1978*, Београд, 1982.
- Ређеп, Јелка, „Мотив о рођењу Сибињанин Јанка у нашој старој и народној књижевности“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, VIII (1965).
- Ристић, Владимир, *Моравска архиепископија*, Крушевац, 1996.
- Симић, Гордана, Тодоровић, Драгољуб, Брмболић, Марин, Зарић, Радојка, *Манастир Ресава*, Београд, 2007.
- Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, Деспотовац, 2011.
- Станојевић, Станоје, Мирковић, Лазар, Бошковић, Ђурђе, *Манастир Манасија*, Београд, 1928.
- Суботић, Гојко, „Краљица Јелена Анжујска — ктитор црквених споменика у Приморју“, *Историјски гласник 1–2*, Београд, 1958.
- Тадић, Милутин, Бабић, Саша, „Оријентација Богородичине цркве манастира Студенице“, *Зборник радова насловника и сарадника Географског факултета*, LVIII (2010).
- Тадић, Милутин, „Сунчаници који су сами собом диктирали часовни систем“, *Флојдистон 12* (2002).
- Теодосије, „Житије светог Саве“, у: Јухас-Георгијевска, Љ., *Свештеник српска књижевности — Житија*, Београд, 1997.
- Тодић, Бранислав, *Манастир Ресава*, Београд, 1995.

- Tomíć, De Mauro Vidosava, „Srednjovekovno shvatanje slike i kompozicija Raspeća u Bogorodičnoj crkvi u Studenici“, у: *Zbornik zaštite spomenika kulture XIX*, Београд, 1968.
- Тошић, Гордана, Тадић, Милутин, *Хиландарски монах Лазар први српски часовничар*, Крагујевац, 2004.
- Филозоф, Константин, *Житије десјоџа Стефана Лазаревића*, Београд, 1989.
- Фундулис, Јоанис, *Литургија*, I, Краљево, 2004.
- Чанак — Медић, Милка, Кандић, Оливера, *Архитектура прве половине XIII века*, I, Београд, 1995.
- Чанак — Медић, Милка, Тодић, Бранислав, *Манастир Жича*, Београд, 2007.
- Шене, К. Ж., Флизен, Б., *Византија*, Београд, 2010.

Živojin Andrejić

Centre for the Mythological Studies of Serbia, Rača

A High Theological and Conceptual Purposefulness of the Orientation, Architecture and Frescoes of the St. Trinity Church in Resava

The Christian church in the form of a rectangle in its central part contains a square. Architecture and theological point of view is that the rectangle is a nave (Serb. “ship”), the nave that was facing and directed towards the East, as well as prayer, awaiting the return of Christ in the light and glory. In this way, the architectural significance of the church as a ship that sails the eschatological and waters of light with the bow towards the East is pointed out.

Natural light, which penetrates through the windows of the dome in the darkness of the nave, is the incarnation of hesychastic light — the inner light and inner light is the actual light of hesychast. According to the Heavenly liturgy heaven is opened to the faithful in a bright light that is actually the fruit of contemplated enlightenment. Changes in the internal lighting of churches is not natural but the liturgical, it is an ascending light — that within the temple becomes transcendent. Light, holiness and beauty are the three main factors of the perception of perfection and through them an indissoluble link between earth and heaven, man and God is presented. Victory of light over darkness, of virtue over sin was made through commandment of God, “Let there be light.” The artist of The Universe has established an aesthetic order of the creation, and pointed to the overall beauty of God’s work. The sun and its shadow is the temporal definition to the medieval man, a basic measure of the day was the sound of church bells to signify the beginning and end of the liturgy. The apparent motion of the sun across the sky results in two units of time: day and night, day and year — four seasons. For these reasons, the apparent motion of the sun had priority in the creation of calendars. In time, a system of daily worship “daily circle” was established that begin in the evening with the evening service. The temple represents a symbol of renewed and transformed world in Christ and his paintings make the presence of Christ tangible and the liturgy also is shown as the holy secret of eternity that the time integrates into the Word — Chronocrator.

The Christian church does not face towards Jerusalem, but to God in the East, the entrance door that faces the West the altar towards the East and entering the temple the believer is walking to meet the light on the way of salvation where unwaning Sun shines. It is nowhere said that the Christian Orthodox Church is set correctly only if it is ideally oriented in West-East direction. Nor specifically stated that longitudinal axis of the church must be

oriented exactly east-west direction, but it should be set towards the east or sunrise. For these reasons it cannot be considered that the Orthodox Church with major or minor deviation from the axis of East-West is oriented incorrectly and that is attributed to the influence of the Catholic West.

Each fresco painting is an expression of religious-ethical and socio-political principles that permeate each other. Certain selection of topics by the competent bishop and patron and their adaptation to certain areas that needed to be painted painters were left to build and develop working methods, rules and models of theological, philosophical and historical provenances. Locations of specific themes painted on the walls of Serbian Orthodox churches and their illumination, as is noted in the example of the Crucifixion and other scenes depicting Bogorodicina (The Virgin's) church in Studenica on the west wall of the nave, it is done with a clearly defined purpose and with complete knowledge of calendar and light effects conditioned by the design of the temple itself, in which again can be seen cooperation of builders and painters. Identical legislation in the development, design and orientation are also observed and confirmed in Žica, Veluća and Manasija. These laws, although "deeply hidden" in the architectural and frescoes structure of the temple and were highly developed and inextricably linked with the "secular-national history" and decrypting them enables reading of important dates.

Churches were risen by the hand of the builders in the areas where Prince Lazar rules at the time of the Serbian Empire in order to successfully catch the light of the sun at its zenith around the solstice. The emergence of Moravian architectural type as the last phase of Byzantine-Orthodox architecture is this way convincingly connected to the formation of the thinness of Serbian churches which in this way perfectly "catch" the brightest sun of the year both horizontally and vertically.

Key words: Manasija, Holly Trinity, Despot Stefan, temple, orientation, light, iconography, calendar, historical messages, Studenica, Žiça.

Датум пријема чланка: 29. 5. 2011.

Датум прихватања чланка за објављивање: 16. 6. 2011.